

DİLÇİLİK

ŞƏXS ƏVƏZLİYİNİN XÜSUSİ VƏZİFƏLƏRİ HAQQINDA

Z.Ə.ŞAHBAZOVA
Bakı Dövlət Universiteti

I və II şəxs əvəzlilikləri cümlədə subyekt və obyekt bildirir, ismi əvəz edir, lakin özləri heç bir vaxt isim tərəfindən əvəz edilə bilməz. Şəxs əvəzliyi özünün xüsusiyyətlərinə görə isimlərə daha yaxındır və cümlədə onu (ismi) əvəz edir. Lakin ismə xas olan bütün morfoloji xüsusiyyətləri daşıya bilməyən əvəzliliklər ismə məxsus olan bütün sintaktik vəzifə və funksiyaları da daşıya bilmir. İsimlər ismi birləşmələrin hər iki tərəfi kimi sərbəst və dinamik şəkildə çıxış edə bilər, mənsubiyyət və cəm şəkilçisi qəbul edir və s. Lakin şəxs əvəzlilikləri bu xüsusiyyətləri daşıya bilmədiyi kimi buna uyğun sintaktik vəzifələri də daşıya bilmirlər.

Şəxs əvəzlilikləri isimlərdən fərqli olaraq atributivləşə bilmədiyi üçün birinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi çıxış edə bilmir. Şəxs əvəzlilikləri adi sintaktik durumunda, qrammatik qaydalara əməl olunduğu vəziyyətdə də təyin qəbul edə bilmir. Bu nəzəri elmi əsasla görə şəxs əvəzlilikləri birinci növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfi kimi də çıxış edə bilmir.

Şəxs əvəzlilikləri ikinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi ona görə çıxış edə bilmir ki, leksik mənasında ümumilik var. O, qeyri-müəyyən yiyəlik halda olduqda özündən sonrakı sözlə əlaqə yaratması məhduddur lakin bəzi hallarda bu mümkündür. Biz **burada** əvəzliyindən sonra işlənən **öz** sözünün mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənərək yaratdığı II növ təyini söz birləşməsini istisna hesab edirik. **Öz** sözü şəxs əvəzliyi ilə birləşərək müəyyənlik mənasının yaranmasına xidmət edir. Şəxs əvəzlilikləri ikinci növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfi kimi heç bir halda çıxış edə bilmir. Üçüncü növ təyini söz birləşməsinin də ikinci tərəfi kimi hər vaxt çıxış edə bilmir, ona görə ki, şəxs əvəzliyi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edə bilmir. Üçüncü növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi çıxış edən şəxs əvəzliyinin hər biri özündən sonrakı sözlə öz şəxsinə görə uzlaşır.

Şəxs əvəzlilikləri feli birləşmələrdə birinci tərəf kimi sərbəst çıxış edə bilər: mən gələndə; səni görmək, bizi sevən. Şəxs əvəzlilikləri sadə cümlədə müxtəlif vəzifə daşıya bilər. Bu əvəzliliklər daha çox cümlənin baş üzvü olan mübtədə vəzifəsində daha mütəhərrikdir. Birinci şəxsin təkini bildirən «mən», cəmini bildirən «biz» əvəzliyinin mübtədə vəzifəsində işlənməsinə daha çox rast gəlinir. Bu zaman şəxs əvəzliyi ilə

ifadə olunmuş mübtədə həm ismi, həm də feli xəbərlə əlaqəyə girə bilər.

Şəxs əvəzliyinin I və II şəxsin tək və cəmi ilə ifadə olunan mübtədalar yalnız insan anlayışı bildirdiyinə görə **kim?** sualına cavab verir.

Şəxs əvəzliyinin III şəxsin tək və cəmini bildirən «o və onlar» əvəzliyi insan anlayışı bildirdikdə «kim?» qeyri-insani varlıqları bildirdikdə **nə?** suallarına cavab verir.

Şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunan mübtədalar bəzən cümlədə işlədilməyə bilər. Xəbərdəki morfoloji vasitə işi icra edən subyektin hansı şəxsə aid olmasını məlum edir. Belə cümlələr mübtədəsi buraxılmış, müəyyən şəxslə hesab edilməlidir.

Mübtədəsi şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunmuş elə cümlələr ola bilər ki, onların mübtədəsinin işlənməsi zəruri xarakterizə malik ola bilər. Bu isə həmin cümlədəki sintaktik situasiyadan asılıdır. Bu sintaktik şəraitin mövcudluğu haqqında sintaksisə həsr edilmiş bir çox kitablarda qısa da olsa bəhs edilmişdir.¹ Bu zaman həmin əvəzlilər cümlə üçün zəruri üzvə çevrilir, cümlənin məna yükünü daşıyır, fikri konkretləşdirir, əvəzlilik bir üzv kimi seçilir, əksər halda məntiqi vurğu qəbul edir.

Şəxs əvəzliyi ilə mübtədəsi ifadə olunan cümlələrdə mübtədə buraxıla bilməyən hallara aşağıdakıları göstərmək olar. Burada biz daha çox I və II şəxsin tək və cəmini nəzərdə tuturuq. Lakin bu vəziyyəti III şəxs əvəzliyində də mümkündür.

1. Şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunmuş mübtədə məntiqi vurğu ilə seçildikdə, digər üzvlərdən fərqləndirildikdə cümlədə mütləq işlədilməlidir, bu onun aktuallaşmasına səbəb olur. Belə hallarda bəzən mübtədə inversiyaya uğrayır və özünün yerini dəyişir, daha çox diqqəti çəkir və cümlənin əvvəlindən isə sona keçir. Bu tipli cümlələrə bədii mətnlərdə daha çox rast gəlinir.

Yolunu axtaran sel kimiyəm mən (B.Vahabzadə)

Şəxs əvəzliyindən sonra «ki» ədatı işləndikdə

İndi nə sən sənsən, nə də mən mənəm,

Biz ki biz deyilik, bizə əlvida. (B.Vahabzadə)

Şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunmuş mübtədə üsluba görə cümlədəki yerini dəyişir, yüksək intonasiya ilə deyilir, aktuallaşır. Bu zaman şəxs əvəzliyindən sonra bəzən bağlayıcıların işləndiyi vəziyyətə də rast gəlirik.

Sən də budağısan ulu bir kökün (B.Vahabzadə)

Şəxs əvəzliyi həmcinis mübtədalarla paralel işləndikdə.

Təsadüfə bax ki, Adil də, mən də Moskvaya eyni vaxtda gəlmişik (S.Qədirzadə).

Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə mürəkkəb cümlənin mübtədəsi olduqda. **Bu** zaman əvəzliyin işlənməsi mütləqləşir.

1. Mən otağı yığışdırım, sən də qalan işləri gör.

Şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunmuş yarımçıq cümlələrdə.

Kim qapını döyür? Mən. Bu işə kim cavab verəcək? Sən.

Mübtədə və xəbər eyni şəxs əvəzliyi vasitəsilə ifadə olunduqda da mübtədə buraxılmır. Tabesiz mürəkkəb cümlədə bir-biri ilə qarşılaş-

---

¹ Müasir Azərbaycan dili, Bakı, Elm, 1981; Abdullayev Ə.Z., Seyidov İ.M., Həsənov A.Q. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, Maarif, 1985. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili (sintaksis) MMC Bakı, 2004.

dırılan əvəzlilərdə maraqlı xüsusiyyət meydana çıxır. Qarşılaşan şəxs əvəzlilərinin hər biri özünün tək və cəmi ilə işləyə bilər.

1. Sən haradan bilirsən nə çəkərəm mən

2. Bu eşqin gücünə mən, olmuşam, (B.Vahabzadə)

Bəzən mübtədə cümlədəki situativ vəziyyətinə görə qeyri-müəyyənlik bildirir. Bu zaman cümlədən çıxarıla bilər, çünki dinləyicinin diqqəti bu üzvə cəmlənir.

Bəxtiyar, sinəmdən neçə «mən» keçir

Biri dərdli, biri şən keçir (B.Vahabzadə).

Şəxs əvəzliyi bəzən özündən sonra «öz» təyini əvəzliyini qəbul edir və birlikdə bir cümlə üzvü kimi çıxış edir. Belə şəkildə ifadə olunan hər iki əvəzlik bir cümlə üzvü vəzifəsində çıxış edir. Bunların bir yerdə çıxış etməsi dilçilərin bir çoxunun diqqətini çəkmiş və müxtəlif fikirliliyə əsas vermişdir. Prof. Y.Seyidov «mən özüm», «sən özün» və s. bu kimi ifadələrdən bəhs etmiş və maraqlı fikirlər söyləmişdir. Müəllif belə birləşmələrin əlavəli birləşmələrə uyğun gəldiyini, lakin müəyyən cəhətdən ondan fərqləndiyini də qeyd etmişdir. Müəllif yazır: Əlavəli birləşmələrdən bəhs edərkən həmin birləşmələrə uyğun gələn, lakin müəyyən xüsusiyyətlərinə görə onlardan ayrılan mən özüm, sən özün... kimi birləşmələr diqqəti cəlb edir. Bu birləşmələrə birinci tərəf şəxs əvəzliyindən, ikinci tərəfi isə qayıdış əvəzliyi adı ilə qeyd edilən öz + mənsubiyyət şəkilçisindən ibarətdir».¹

Müəllif öz-təyini əvəzliyinin mənsubiyyət şəkilçisi ilə bərabər şəxs əvəzliyinin işlənməsinin haqlı olaraq qədim tarixə malik olmadığını qeyd edir. «Kitabi-Dədə Qorqud»da belə fakta rast gəlinmədiyini deyir və bu mənənin şəxs əvəzliyini özünün işlənməsi şəklində verildiyini misallarla göstərir. Müəllif mən özüm kimi ifadələrin mənəsinin yaranması üçün həmin təkrarından istifadə edildiyini yazır. Müəllif «mən özüm, sən özün» tipli birləşmələrin də əlavəli birləşmələr kimi ikinci tərəfin birinci tərəfin ekvivalenti olduğunu onu əvəz etmək hüququna malik olduğunu qeyd edir. Bu birləşmələr uzlaşma əlaqəsinə əsaslanır. Uzlaşma əlaqəsi burada özünü mənsubiyyət şəkilçiləri vasitəsilə reallaşdırır. Müəllif bu xüsusiyyətə görə bunları əlavəli birləşmələrdən fərqləndirir. Lakin bu tipli:

I Mən özüm; II Sən özün; III O özü; Biz özümüz; Siz özünüz; Onlar özləri birləşmələri əlavə birləşməsinin əsas növlərindən fərqləndiyini qeyd etmişdir.² Bizə belə gəlir ki, bu tipli birləşmələri təyini söz birləşmələrinin bir növü olan II növ təyini söz birləşməsi adlandırmaq mümkündür. Çünki bu birləşmələrin I tərəfi qeyri-müəyyən yiyəlik halda, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçilidir. Bu isə II növ təyini söz birləşməsinin yaranma üsuludur. II tərəfin birinci tərəfə ekvivalent olma məsələsinə gəldikdə isə burada həmin ekvivalentliyi həm mənsubiyyət şəkilçisi, həm də öz təyin əvəzliyinin semantik tutumundan asılıdır. Öz təyin əvəzliyinin mənsubiyyət şəkilçi qəbul etmiş sözdən ayrı işlənmədiyini məlumdur.

Müəllif «mənim özüm», sənin özün, onun özü, bizim özümüz, sizin özünüz, onların özləri birləşmələrini haqlı olaraq III növ təyini söz

¹ Seyidov Y. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. II nəşr, Bakı Dövlət Universiteti, 1992. səh.202.

² Seyidov Y. Yenə orada. səh. 203.

birdəşməsi adlandırır.

Müasir dövrdə bu birdəşmələrin hər ikisi, yəni həm II növ, həm də III növ təyini söz birdəşmələri dilimizdə çoxişləkliyə malikdir. Belə birdəşmələrin əvəzlik birdəşməsi adlandırılmasına da rast gəlirik. Bizcə bu elə təyini söz birdəşməsidir. Yeni birdəşmə adını çəkməyə heç bir ehtiyac yoxdur.

Şəxs əvəzliliklərinin cümlədəki vəzifələrindən biri də ismi xəbər ola bilmək xüsusiyyətidir.

İndi nə sən sənsən, nə də mən mənəm, (B. Vahabzadə).

Birinci və ikinci şəxs əvəzlilikləri bəzən cəm şəkilçisi qəbul edərək mübtədə vəzifəsində çıxış edə bilirlər. Bu zaman «Bizlər», «sizlər» sözü ilə ifadə olunmuş mübtədə məhdud şəxsləri və ya da tamın müəyyən hissəsini bildirir.

Bizlər o adamı sayılan hesab edirik ki, atıb, vuran, tutan olsun, heç kəs onun bir sözünü iki eliyə bilməsin. (İ.Əfəndiyev)

Şəxs əvəzlilikləri söz birdəşməsi şəklində də mürəkkəb mübtədə kimi çıxış edə bilər.

Xəbərləri şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunmuş cümlələrdə müxtəliflik özünü göstərir.

Bu ağır hökm ilə barışan mənəm.

Yandıran da mənəm, yaxılan da mənəm.

Döyən də, vuran da, yıxılan da mən!

Hansı nitq hissəsi ilə ifadə olunmasından asılı olmayaraq mübtədalar III şəxsdədirlər. Özlərinə tabe etdiyi xəbərlərin də III şəxsə aid olması vacibdir. Lakin əsas sözün şəxs və kəmiyyətini saxlamaqla tabe sözü istənilən şəxslərə görə, həm də kəmiyyətə görə də məhdud da olsa dəyişə bilərik.

		mənəm
barışan	└───┬───	sənsən
yandıran	└───┬───	bizik
yaxılan və s.	└───┬───	sizsiniz

Mübtədə xüsusi isimlə ifadə olunduqda II tərəfin kəmiyyətə görə dəyişməsi məhdudlaşır.

Mübtədə şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunarsa bu zaman uzlaşma bütün qayda-qanunu ilə özünü göstərir. Bu zaman həm şəxs, həm də kəmiyyətə görə uzlaşma çox qabarıq şəkildə özünü nümayiş etdirir. Bu halda cümlənin ifadə etdiyi mənada daha çox təhrik, qabarıqlaşma özünü göstərir.

Mən mənəm, sən də sənsən (B.Vahabzadə).

Xəbəri II və III şəxs əvəzliyinin tək və cəmi ilə ifadə olunan bu tipli ifadələrdə olan qrammatik əlaqə haqqında prof.Y.Seyidov belə qeyd etmişdir: Bu tipli birdəşmələrdə tabe sözlər əsas sözlə deyil, sanki öz-özü ilə uzlaşmalı olur, yəni hansı şəxslə ifadə olunursa həmin şəxsə məxsus şəkilçi qəbul edir. Məs.: gələn mənəm, gələn sənsən, gələn bizik, gələn sizsiniz. Burada belə bir vəziyyətin əmələ gəlməsinə əsas səbəb subyektlə predikatın öz qrammatik yerlərini dəyişdirməsi və birdəşmənin tərsinə qurulmasıdır. Müqayisə et: gələn mənəm – mən gəlirəm, gələn sənsən – sən gəlirsən, gələn bizik; biz gəlirik, gələn sizsiniz – siz gəlirsiniz.¹

Müəllifin fikrinə aşağıdakını əlavə edə bilərik ki, burada tabe

¹ Y.Seyidov «Azərbaycan dilində söz birdəşmələri», BDU, 1992. Səh.108.

edən tərəf təkcə feli sifətlə deyil, digər nitq hissələri ilə və söz birləşmələri ilə ifadə oluna bilər. Prof.Q.Kazımov bu tipli ifadələrdəki əlaqənin növünü göstərmək üçün rus dilinə müraciət etmişdir. Müəllif göstərir: «Я студент» tipli cümlələrdə işin icrasının hansı şəxsə aid olduğunu yalnız mübtəda-əvəzlik bildirir.¹ Sözüünə davam edən müəllif yazır: «Əgər rus dilində mübtəda ilə xəbər arasında uzlaşma deyil, qarşılıqlı uyğunlaşma – koordinasiya müəyyən edilirsə, bizim dilimizdə mübtəda ilə xəbər arasında, tabesizlik və tabelilik əlaqələrindən fərqli bir əlaqə üsulu kimi, koordinasiyadan da inamla danışmaq olar».²

Müəllif, şəxs şəkilçiləri əvəzinə, subyekt ideyasını ifadə edən əvəzlilərin son mövqeyə keçirilməsi və son mövqedə onların öz təmsilçiləri ilə birləşməsi (mən – əm, sən+sən, biz+ik, siz+siniz) şəxs əvəzlilərinin aktuallaşması, məntiqi vurğunun şəxs əvəzlilərinin üzərinə düşməsi yeni informasiyanın əvəzlilər vasitəsilə verilməsi ilə bağlıdır.

Müəllif, prof. Y.Seyidovun yazdığı kimi burada predikat və subyektin yerini dəyişməyin mümkünlüyünü qeyd edir. Haqlı olaraq yazır ki, bu paralellik aparılırsa aktuallaşan üzv də dəyişəcəkdir. Biz yuxarıda qeyd edilən fikirlərə şərik olmaqla yanaşı, onu da qeyd etməyi vacib hesab edirik ki, xəbəri şəxs əvəzliyinin I və II şəxsin təkisi ilə ifadə olunan cümlələrdə predikat və subyektin yerini dəyişmək cümlədəki fikrin aktuallaşması ilə bağlıdır. Bunların yerinin dəyişməsi uzlaşma əlaqəsinin ənənəvi şərtlərinin də pozulmasına səbəb olmuşdur. Bu tərəflər arasında yenə də məna və qrammatik bağlılıq vardır. Bu bağlılıq tərəfləri koordinasiya edir. Bu əlaqəni rus dilçiliyində olduğu kimi koordinativ əlaqə adlandırmaq təəssüf ki, ümumiyyətlə, Azərbaycan dilçiliyində qrammatik əlaqələr sahəsində boşluq vardır. Bu boşluqları doldurmaq hələ də öz həllini tapmayan, adlandırılmayan əlaqələrin üzərində düşünmək vaxtıdır. Əlavə ilə əlavənin aid olduğu üzv, xüsusiləşmə ilə cümlənin hissələri arasındakı bağlılıq, II və III növ təyini söz birləşmələri arasındakı əlaqənin qoşalığı, həmcins sıranı təşkil edən komponentlərin arasındakı daxili və xarici əlaqədən danışmaq lazımdır. Bizə belə gəlir ki, sözlər arasındakı məna və qrammatik əlaqələrin dəqiqləşdirilməsi bizim dilçilikdə öz həllini gözləyən problemlərdən biridir və bu əlaqələrin çoxluğu və zənginliyindən çəkinmək lazım deyildir. Bu zənginlik dilin inkişafı, semantikasının daha müxtəlif üsullarla ifadəsinə xidmət edir. Biz artıq başqa dillərdə olduğu kimi tabelilik və tabesizlik əlaqəsinin çərçivəsindən kənara çıxmalı, formal əlamət olmadan da semantik məna və söz sırası vasitəsilə də qrammatik əlaqə yarana bildiyini qəbul etməliyik. Dilin dialektik inkişafı ilə əlaqədar olaraq yaranan yeni ifadələrdəki yeni qrammatik bağlılıqları ayrıca, dəqiq adlandırmalıyıq. Bu zaman təkcə formaya deyil, semantikaya da diqqət yetirmək lazımdır.

Yiyəlik halda olan şəxs əvəzliləri xəbər vəzifəsində işləyərkən hər hansı subyektin ona mənsub, aid olduğunu bildirir.³

Yiyəlik halda olan sözlər təklikdə və ya qoşma ilə bərabər xəbər şəkilçisi qəbul etdikdə ayrılıqda xəbər ola bilər.⁴

¹ Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili, ASPO-LİQRAF. LTDMMC. Bakı, 2004, səh.32.

² Yenə orada.

³ Müasir Azərbaycan dili, III cild, Bakı, Elm nəşriyyatı, səh. 181.

⁴ Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y.M., Həsənov A.Q. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, Maarif, 1985.

De, mən bu xalqınam, xalq da mənimdir (B.Vahabzadə).

Şəxs əvəzlilikləri müxtəlif qoşmalarla işlənərək də xəbər vəzifəsini də daşıya bilər.

Boş çuval dik durmaz, oğlum, mənim də çalışdığım səninçündür. (İ.Əfəndiyev).

Yönlük hal şəkilçisi qəbul etmiş əvəzlilik əşyanın yönəldiyi, obyekt, yerlik halda olan əvəzlilik o əşyanın olduğu obyekt, çıxışlıq halında isə əşyanın çıxış nöqtəsini bildirir. Lakin situasiyadan asılı olaraq bu ümumi mənalarla yanaşı müxtəlif dəyişik vəziyyətlərlə də qarşılaşmaq olur.

Qonaq bu gün bizdədir, sabah sizdədir. Burada əksər halda subyekt, obyekt bildirən əvəzlilik yer, məkan mənası bildirir. Bu şəxs əvəzliyinin təkində deyil, yalnız cəmində «biz, siz, onlar» əvəzliliklərində mümkündür.

Şəxs əvəzlilikləri «kimi, tək» qoşmalar ilə işlənərkən bənzətmə, müqayisə mənasını yaradır. Qoşmanın müxtəlif mənə növləri ilə işləyə bilər.

Əvəzliliklər xəbər vəzifəsində işlənərkən müəyyən üslubi məqamlarda təkrarlana bilər. Bu zaman fikir daha çox qüvvətlənir, aktuallaşma özünü daha qabarıq göstərir.

1. İndi sən mənimlə üzləşəcəksən? Bax ha mən də mənəm! (İ.Əfəndiyev)

Şəxs əvəzlilikləri cümlənin ikinci dərəcəli üzvü vəzifəsində də işləyə bilər. Bu əvəzliliklər də isim kimi daha çox mübtədə, tamamlıq vəzifəsində işləyir.

Şəxs əvəzliliklərinin müəyyən vasitəsiz tamamlıq kimi işlənməsi çox dinamikdir. Bu əvəzliliklər xəbərin yanında gələrək aktuallaşa bilər.

Sevdim səni, mən qibləni tapdım (B.Vahabzadə).

Şəxs əvəzlilikləri heç bir sintaktik şəraitdə qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq kimi işləyə bilmir. Bu isə onu əvəz etdiyi isimlərdən köklü surətdə fərqləndirir.

Şəxs əvəzlilikləri yönlük, yiyəlik, çıxışlıq halında və qoşmalarla işlənərək vasitəli tamamlıq vəzifəsi daşıya bilər. Bu zaman həmin tamamlıqlar digər nitq hissələri ilə ifadə olunan vasitəli tamamlıqlar kimi həm ismi, həm də fəli xəbərlə əlaqəyə girə bilər.

Yerlik və çıxışlıq halda olan şəxs əvəzlilikləri ifadə olunan tamamlıqlar sintaktik situasiyadan, əlaqələndiyi sözdən asılı olaraq müxtəlif mənalar yarada bilər. İsmnin yerlik və çıxışlıq halı birbaşa olaraq yer anlayışı bildirir. Şəxs əvəzliyi isə özünün morfoloji xüsusiyyətinə görə şəxs subyekt anlayışı bildirir. Bu əvəzliliklər yerlik, çıxışlıq halda işlənərkən iki - subyekt, obyekt mənası bildirilsə də, obyekt münasibəti özünü daha qabarıq göstərir.

İndi qanıram ki, məndə heç demə, bir «mən» də var imiş məndən o tayda (B.Vahabzadə).

Çıxışlıq halında olan şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunan tamamlıqlar əşyanın yerləşdiyi obyektini bildirir.

Çıxışlıq halında olan şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunan vasitəli tamamlıqlar aid olduqları sözün mənasından asılı olaraq sahiblik, aidiyyət, mövzu obyektini, müqayisə və s. mənaları yarada bilər.

1. Məndən sənə çoxlu yadigar qalmışdır. 2. Səndən danışırıdım. Səndən sənə şikayətim var.

Əvəzliyinin leksik mənasındakı ümumilik bəzən özündən sonra digər

əvəzliyin işlənməsini şərtləndirir. Bu isə daha çox konkretləşmə bildirir.

Şəxs əvəzliliklərinin təyin vəzifəsində işlənməsi maraqlı cəhətlərə malikdir. Təyinin şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunmasından danışılan kitablarda yalnız işarə, təyin, bəzi sual əvəzliliklərinin adı çəkilir və onların təyin vəzifəsini sərbəst daşıya bildiyi qeyd edilir.

Şəxs əvəzlilikləri köməkçi vasitələrin iştirakı olmadan bəzi istisnaları nəzərə almasaq, cümlə daxilində özündən əvvəl təyin qəbul etmir, cümlənin təyinedici üzvü də ola bilmir. Bu istisnalar çox vaxt özünü inversiya vasitəsilə göstərir.

Mən bədbəxt, sən bədbəxt və ya bədbəxt mən, bədbəxt sən şəkilində işləmələr çox dinamik olmasa da, az-az rast gəlinir. Şəxs əvəzliyinin heç bir digər vasitə olmadan bu modeldə olan təyin və təyin olunmasından başqa hallarına rast gəlinmir. Bəzi dərslərdə qeyd edilən yiyəlik halında olan «biz, siz» əvəzliliklərinin təyin vəzifəsində çıxış etdiyini deyə bilərik. Bu fikirlərə bir çox elmi məqalə və monoqrafiyalarda da rast gəlirik.¹ Yiyəlik halında olan şəxs əvəzliliklərindən yalnız biz və siz əvəzliyi özündən sonrakı sözün mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmədiyini halda təyin vəzifəsi daşıya bilər. Digər şəxs əvəzlilikləri «mən, sən, o» əvəzlilikləri yiyəlik halda işlənərkən özündən sonrakı sözün mənsubiyyət şəkilçili olmasını tələb edir. Bu zaman həmin əvəzliliklər söz birləşməsi kimi cümlənin mürəkkəb üzvü olur. Lakin burada Ə.Z.Abdullayevin fikrini qeyd etməyi vacib hesab edirik. Müəllif prof. Y.Seyidovun III növ təyini söz birləşməsinin I tərəfini (yiyəlik halında olan sözün) təyin vəzifəsini daşmadığı fikrini dəyənəri tənqid edir. Yiyəlik halında olan «bizim, sizin» sözlərinin mənsubiyyət şəkilçisiz sözün təyin kimi çıxış etdiyini təqdir edir. Burada Ə.Z.Abdullayev öz münasibətini belə bildirir, ...Bu da müəllifin eyni elmi məsələyə yanaşmaqda ardıcıl olmadığını göstərir (əslində biz Ə.Z.Abdullayev), bütün yiyəlik halında olan I tərəflərin təyin kimi götürülməsinin tərəfdarıyıq.² Biz bu fikirlərə razılaşa bilmirik. Çünki I tərəfi yiyəlik halda olan II tərəfi mənsubiyyət şəkilçili söz III növ təyini söz birləşməsi yaradır. Birləşmələr isə ənənəvi qrammatikada bir yerdə mürəkkəb cümlə üzvü kimi çıxış edir.

Şəxs əvəzliyi bəzi hallarda, situasiyadan asılı olaraq təyin də qəbul edə bilər.

Bəxtiyar, sinəndən neçə mən keçir
Biri dərddli keçir, biri şən keçir (B.Vahabzadə).

Şəxs əvəzliliklərinin zərflik vəzifəsində çıxış etməsi müəyyən məhdudiyyətlərlə də olsa, mümkündür. Şəxs əvəzlilikləri subyekt və obyekt mənası bildirdiyi üçün zərflik vəzifəsində birbaşa, yəni köməkçi vasitə olmadan çıxış edə bilmir. Şəxs əvəzliliklərindən yalnız «biz, siz» əvəzlilikləri yönlük, yerlik, çıxışlıq halda əlaqə saxladığı feli xəbərin semantikasından asılı olaraq yer zərfliyi vəzifəsində müstəqil çıxış edə bilər.

Qonaqlar bu gün bizdə olacaqlar. Bizdən çıxdılar. Sizdən gəlirəm. Bu gün qonaqlar bizə gələcəklər.

Şəxs əvəzlilikləri kimi, tək, görə, qədər üçün, can, sən qoşmaları ilə

¹ Azərbaycan dilinin qrammatikası. II h. Bakı, Azərb. SSR EA 1959, səh. 126-127. Seyidov Y. Bir neçə söz bir cümlə üzvü rolunda – «Azərbaycan müəllimi» 14 aprel 1984, səh. 31. Abdullayev Ə.Z. «Azərbaycan dili məsələləri» Bakı, BDU, 1992.

² Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, BDU səh.171.

işlənərək zərfliyin müxtəlif növlərinin ifadə vasitələri ola bilirlər.

Şəxs əvəzliyinin yuxarıda qeyd edilən xüsusiyyətləri onun birbaşa daşdığı vəzifələrdir. Lakin şəxs əvəzliyinin funksiyaları da vardır. Bu funksiyalar həmin əvəzliklərin sonradan sintaktik situasiyadan asılı olaraq – tabeli, tabelsiz mürəkkəb cümlələrdə əlaqə yaratmaq, mətn komponentlərini bağlamaq və açar söz kimi, ara söz kimi çıxış etmək və s. funksiyalarıdır.

ЛИЧНЫЕ МЕСТОИМЕНЯ И ИХ СИНТАКТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ

З.А.ШАХБАЗОВА

РЕЗЮМЕ

По своим морфологическим и синтаксическим особенностям личные местоимения близки к существительным и способны их заменять. Однако, наряду с этой близостью и способностью заменять существительные, отличаются от них многими особенностями. Особенно ясно эти отличия проявляются в задачах, которые выполняют местоимения. В отличие от существительных, личные местоимения не могут быть I и II стороной именных словосочетаний и выполнять ряд синтаксических функций.

В статье рассмотрены указанные сходные и отличительные особенности.

PERSONAL PRONOUNS AND THEIR SYNTACTIC FEATURES

Z.A.SHAHBAZOVA

SUMMARY

By their morphologic and syntactic features personal pronouns are close to nouns and are able to replace them. However, together with this closeness and ability to replace nouns they are different from them in many features. These features appear particularly clear in the functions which are performed by the pronouns. Opposite to nouns personal pronouns can't be part I and II of noun phrases and perform a number of syntactic functions.

The indicated similar and distinctive features are considered in the paper.